

УДК 902:504 (477.83|.86) “02|04”

ГЕОГРАФІЯ ПОСЕЛЕНЬ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер’я та Верхнього Попруття)

Наталія Стеблій

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Археологічний музей
79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна*

На підставі так званого екологічного підходу в археологічних дослідженнях простежено залежність між системою заселення черняхівської культури та фізико-географічними особливостями ареалу її поширення, визначено еколого-господарські умови існування черняхівського населення Верхнього Подністер’я та Верхнього Попруття, з’ясовано, як особливості ресурсної зони того чи іншого поселення зумовлювали спрямування господарської діяльності її мешканців у сфері безпосереднього життєзабезпечення.

Ключові слова: черняхівська культура, екологічний підхід, система заселення, ландшафт, ресурсна зона, екологічна ніша, господарсько-культурний тип.

У сучасних археологічних дослідженнях щораз більше уваги приділяють проблемам, пов’язаним з вивченням природного чинника в розвитку давніх суспільств. Дедалі актуальнішим стає так званий екологічний підхід. Його прихильники вважають, що діяльність кожного окремого колективу була спрямована на забезпечення виживання та культурного розвитку за максимального використання для цього всіх наявних ресурсів навколишнього природного середовища. З одного боку, людина своїм заселенням і господарською діяльністю впливала на довкілля, змінюючи його. З іншого, – природа створювала людині певні умови, які вона мусила враховувати і повинна була до них пристосовуватися, оскільки людина є і фізичним тілом, яке тягнє до природних законів, організмом з усіма біологічними функціями, що входить у біоценоз ландшафту, який населяє. Через це природне середовище і його властивості посідають важливе місце в дослідженнях археології заселення. Властивості в цьому випадку визначені дією багатьох чинників – рельєфом території, кліматом, ґрунтами, водними ресурсами, рослинним і тваринним світами. Всі ці елементи творять екологічну нішу певного народу, яка і визначала умови господарювання, технічні знання, суспільну організацію та демографічні відношення.

Ми спробуємо з’ясувати, як географічні характеристики археологічних пам’яток доповнюють і розширюють інформацію про систему заселення тієї чи іншої культури, господарсько-екологічні умови існування її населення, про спеціалізацію господарської

діяльності відповідно до цих умов. Теоретичні розробки застосовано до черняхівських поселень Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття – контактної зони різноетнічних племен у часи великого переселення народів.

Історія вивчення черняхівської культури зазначеного регіону засвідчує високий ступінь його археологічної дослідженості. Результати картографування черняхівських пам'яток у верхів'ях Дністра і Пруту відображають їхнє нерівномірне поширення, доводячи тим самим неоднакову густоту заселення в тих чи інших природно-територіальних комплексах. Звичайно, що частина поселень, могильників поки що не виявлена, проте навіть у такому порівняно добре археологічно вивченому регіоні, як Прут-Дністерське межиріччя та Буковинське Передкарпаття, де проводили суцільні археологічні обстеження, ця нерівномірність простежується.

Передусім пам'ятки певної культури з їхніми кількісними та якісними характеристиками розглядають у площині просторово-територіальної структури. Ці проблеми є складовою системи заселення, під якою мають на увазі територіальні сукупності населених пунктів, пов'язаних між собою виробничими і соціальними відносинами [1. С. 217, 218].

Черняхівські старожитності Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття є західною провінцією поширення культури. В цих географічних межах за наявними джерелами вдалося картографувати 238 поселень. Усі вони підпорядковані певним топографічним закономірностям. Власне їхній аналіз дає важливу інформацію про характер, функціональне навантаження, історію існування селищ. Розташування поселень щодо рельєфу опосередковано свідчить про розподіл атмосферних, ґрунтових і підґрунтових вод, тепла, сонячної радіації та про кліматичні умови загалом. Під впливом різних умов рельєфу змінюється також зволоження ґрунту, склад рослинності [26. С. 104–105]. Для давнього населення ці характеристики були визначені, головню, господарською доцільністю, зумовленою різними складовими ландшафту, розташуванням шляхів сполучення, прохідністю місцевості та захисними умовами. Звичайно, висотна зональність, солярна експлікація плато чи схилу, близькість до водних артерій пов'язані з місцевими особливостями, а провідну роль у разі обрання місця розташування населених пунктів відіграло топографічне положення в межах потенційно придатного для господарювання ландшафту. Для статистичного аналізу пам'яток черняхівської культури виділено типи їхнього топографічного розташування: терасові, мисові та заплавні. Зазначимо, що всі пам'ятки досліджуваного регіону є низинними. В цьому випадку головну роль у формуванні рельєфу поселень та їхнього оточення відігравали річкові та поверхневі води. Вони створили найголовніші морфоструктури – річкові долини, балки, яри. У місцях річкових долин (на заплавах та нижньому ярусі терас) збереглися плавні, заболочені місця, стариці тощо. У річкових долинах з вузькими пасмами заплав і на нижньому ярусі терас переважає густа мережа потоків і струмків. У поєднанні із ярами та балками вона часто відділяє територію селищ від навколишнього середовища, визначаючи межі пам'яток. Тому однією з топографічних ознак низинних поселень є їхнє розташування у безпосередній близькості до водних артерій. Відповідно, виділено типи топографічного розташування пам'яток досліджуваного регіону. Терасовому типу властиве прирічкове розташування поселень уздовж гідрооб'єктів. Мисові поселення

представлені трьома типами: I – означене впадінням струмка в більшу водну артерію, II – означене двома ярами чи струмками плюс долиною річки, III – означене вигином річки. Для заплавних поселень характерний один тип розташування поселень на днах, горбах, підвищеннях у заплаві річки.

Дві третини поселень Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття мають терасовий тип топографічного розташування. Майже третину селищ зачислено до мисового типу, у цьому разі більшу частку пам'яток характеризує впадання струмка в більшу водну артерію, а меншу – поселення, що було на ділянці, окресленій двома ярами і долиною річки. Невелика кількість поселень черняхівської культури верхів'їв Дністра і Пруту належать до заплавного типу топографічного розташування. Причини таких особливостей топографії черняхівських селищ зазначеного регіону, на нашу думку, варто вбачати в господарській доцільності, зумовленій рельєфом, мікрокліматом, річковою мережею, ґрунтовим і рослинним покривом. На найменш розчленованих поверхнях (нижніх надзаплавних терасах та положистих схилах височин) Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття поширені найпридатніші для землеробства в цьому регіоні темно-сірі опідзолені ґрунти [8. С. 20], у річкових заплавах – дернові, лучні, лучно-болотні та болотні, на яких були луки – добрі кормові угіддя для худоби. Більшість черняхівських пам'яток Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття розташована в рівнинних лісостепових природних районах Львівського (Вороців, Домажир-III, Жорницько-I і II та ін.), Ходорівського (Бортники), Бурштинського (Бовшів-II і III, Дем'янів-II і III), Галицького (Новий Мартинів-III-V, Тенетники-V-VIII) Опілля¹, Заставнівському карстовому степовому (Звенячин, Киселів-I-III та ін.), Припрутьському терасовому лісостеповому (Вікно-I-IV, Чернятин IV, Белелуя-VIII, Вовківці-V, Шубранець-I-IV, Оршівці, Ошихліби) районах та ін.

Попереднє визначення типів топографічного розташування поселень підводить нас до характеристики їхньої площі. Відомо, що показник площі культурного шару є свідченням одно- чи багатозазовності поселення, характеризує щільність забудови території селища, інтенсивність життєдіяльності населення, що проживало на ньому, опосередковано може відображати рівень сприятливості місцевих природних умов для того чи іншого виду господарської діяльності. Його визначення в багатьох випадках є приблизним, особливо на поселеннях, відомих лише з розвідкових досліджень. Навіть на пам'ятках, де проводили стаціонарні археологічні розкопки, характеристики культурного шару на різних ділянках відмінні як за потужністю, так і за насиченням. Саме це і треба мати на увазі під час врахування його як важливого показника життєдіяльності населення.

¹ Свого часу польські географи терміном “Опілля” називали горбогірну лісову територію, розташовану між річками Золота Липа і Зубра. К. І. Геренчук заперечив це, посилаючись на те, що термін “Опілля” – давньоруський і ним тоді означали рівнинні й малолісисти території, які здавна використовували під орні землі – опілля, поля. Достатньо пригадати наявні й досі назви “Владимирское Ополье”, “Юрьевское Ополье” у зоні мішаних лісів центру Руської рівнини, які мали великі масиви орних земель з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами на фоні поширення дерново-підзолистих ґрунтів. Таку ж роль відігравала лісостепова рівнина в околицях Львова, тому звідси й походить назва “Опілля” [17. С. 114]. Отже, “опілля” – це малолісисти та досить рівнинні території, розташовані в межах лісової зони й оточені навколо лісами.

Опрацьований джерельний матеріал дає підстави стверджувати, що у Верхньому та, частково, Середньому Подністер'ї більше половини поселень мають площу культурного шару 1–2 га, великий відсоток належить і пам'яткам із площею 3–4 га. Отже, у басейні верхньої та середньої течії Дністра, головню, зосереджені поселення, площа яких не перевищує 4 га.

Старожитності черняхівської культури, зафіксовані між Дністром і Прутом, щодо площі не мають достатньо даних для проведення статистичних обчислень. Однак в археологічних дослідженнях уже були спроби їхньої систематизації. Наприклад, найтиповіші поселення у Дністерсько-Дніпровському межиріччі І. С. Винокур виокремив у три групи: малі, середні і великі [6. С. 48–55]. На території Прут-Дністерського межиріччя відоме селище, зачислене автором до типу великих – Колінківці. На його площі, що сягала 30–40 га, зафіксовано залишки 25 жител та господарських споруд [6. С. 49; 21. С. 194.]. До групи середніх поселень черняхівської культури належить селище поблизу с. Шилівці. Його площа становила 8–10 га і на ній простежено залишки 25 жител та споруд господарського призначення [6. С. 49; 21 С. 195] Подібні розміри (приблизно 10–14 га) мало і поселення Киселів-І в урочищі Малярка [21. С. 186–192].

Отже, можна припускати, що поселення Прут-Дністерського мікрорегіону щодо площі культурного шару були набагато більшими, ніж аналогічні пам'ятки у верхів'ях Дністра. Аналіз природного середовища Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття дає підстави вважати, що поряд з етнічними чинниками (слов'яни – у верхів'ях та ліво-бережжі Дністра, фракійці – у Прут-Дністерському межиріччі), кількісні характеристики площі поселень співвідносяться і з тими чи іншими географічними особливостями – ландшафти Прут-Дністерського межиріччя могли витримувати більше антропогенне навантаження, ніж ландшафти Верхнього Подністер'я.

Важливим критерієм для характеристики просторової структури є відстань між сусідніми пам'ятками у межах як мікрорегіону, так і цілої культури. За спостереженнями Р. Г. Шишкіна, порівняно сталий інтервал зумовлений родючішими ґрунтами і, відповідно, – різними формами землеробської діяльності [25. С. 68]. Теза, висловлена цим дослідником, справджується і для регіону, який досліджуємо ми, хоча ситуація дещо інша. Розгляд цієї схеми засвідчує, що були диспропорції у відстанях між населеними пунктами в межах басейнів скупченішого розселення (Верещиця, Гнила Липа, нижня течія р. Свірж – у Верхньодністерському мікрорегіоні; Совиця Ставчанська, Совиця Кіцманська, нижня течія Шубранця – у Прут-Дністерському) і поза ними. Відстань між пам'ятками в басейнах цих річок не перевищує 2 км, а найчастіше – 1 км, а між окремими найближчими поселеннями в інших частинах території 5–8–10 км. За нашими спостереженнями, стала відстань між селищами черняхівської культури зумовлена, передусім, розташуванням пам'яток на родючих (темно-сірих опідзолених, чорноземах опідзолених, карбонатних чорноземах) ґрунтах, на відміну від пам'яток на менш родючих (ясно-сірих, сірих, дернових) ґрунтах (Підгороддя, Перебиківці, Рухотин, Шубранець-III, Чорнівка-Па та ін.). А тому можна припускати, що відстань зумовлена типом ґрунтів і характером рельєфу та пов'язана з різними моделями господарської діяльності.

Для черняхівської культури визначальним був басейновий принцип розселення. Проте під впливом політичних, економічних, природних, господарських, демографічних та інших чинників способи заселення залежали від сукупності місцевих обставин. Картографування пам'яток цієї археологічної культури відображає їхнє нерівномірне поширення в басейнах таких великих річок, як Дністер та Прут. Однак варто мати на увазі, що різна кількість селищ у басейні тієї чи іншої водної артерії є ознакою не лише розмірів, ландшафтно-демографічної ємності, а й стану і рівня археологічної дослідженості [23. С. 19]. Загальні ж тенденції та пропорції досить очевидні. Як відомо, більшість поселень черняхівської культури розташована на стоках рік, їхніх терасах чи невеликих підвищеннях поблизу них. Це явище пояснюють необхідністю забезпечення доброго доступу до води та комунікаційними вимогами, широким використанням підземлеробські угіддя родючих ґрунтів і багатой рослинності на пасовищах, що є в річкових долинах, а також мікрокліматичними чинниками. А тому аналіз гідрографічної мережі тієї чи іншої археологічної культури дає важливу інформацію про її просторову структуру. Подібно до методики, використаної Р. Г. Шишкіним [25. С. 31] для кількісної характеристики гідромережі, великі річки, що безпосередньо впадають у Чорне море (Дунай, Дністер) умовно приймаємо за річки першого порядку, їхні притоки – річки другого порядку, а притоки приток, відповідно, – річки третього, четвертого, п'ятого порядків і т.д. Такий підхід також дає підстави для суджень про глибину проникнення носіїв археологічних культур по гідромережі.

До Верхнього Подністер'я належать басейни таких лівих приток Дністра: Верещиця, Зубра, Давидівка, Луг, Свірж, Гнила Липа та Нараївка. Оскільки цей регіон розташований у межах Головного Європейського вододілу, то тут переважають дрібні річки і, до того ж, вони утворюють слабко розгалужені системи [16. С. 63; 17. С. 59]. До Середнього Подністер'я належать басейни правих допливів Дністра: Деренівця, Семенівки, Онуту та ін. Правобережжя ріки має на цій території дуже слабко розвинену річкову систему. Водні артерії тут трапляються зрідка, вони невеликі й маловодні. Таке явище географи пов'язують з карстовими процесами [16. С. 63]. В зазначеному регіоні Дністер врізається в підвищений масив Подільського плато. Внаслідок цього річка протікає по каньйоноподібній долині з частими меандрами і високими стрімкими берегами, у неї впадають незначні притоки [18. С. 73]. Кореляція черняхівських пам'яток з гідрографічними показниками чітко засвідчила їхню приуроченість у басейні Дністра до дво- і тричленної гідромережі. У верхній течії Дністер має чотири значні заселені допливи – Верещицю, Луг, Свірж, Гнилу Липу. Більша частина пам'яток розміщена на берегах річок мережі цих допливів. Такі явища узгоджуються і з відповідними ландшафтними характеристиками. Більшість басейнів згаданих річок проходить у течії через різні за властивостями і виглядом ландшафти та природні райони. Наприклад, річка Луг у верхній та середній течії протікає через ландшафтний ярус горбогірного рівня і лише в нижній течії – через високотерасовий ярус, виражений лесовими терасами з глибокими чорноземами [17. С. 108. Рис. 12], де власне і фіксують черняхівські поселення. Річки Верещиця, Свірж та Гнила Липа в середній та нижній течіях перетинають ландшафти середньотерасового ярусу, вираженого лесовими терасами з чорноземними ґрунтами [17. С. 108. Рис. 12]. Розташування черняхівських поселень Середнього Подністер'я у

дво- і тричленній гідромережі, з одного боку, демонструє віддалення населення від такої великої річки, як Дністер, що ймовірно, пов'язане зі складністю рельєфу його берегів. З іншого ж, – свідчить про те, що черняхівське населення максимально використовувало території, придатні для життєдіяльності.

До басейну Пруту в межах черняхівської культури належать його ліві притоки – Белелуя, Чернява, Шубранець, Совиця Ставчанська та Совиця Кіцманська, Черлена, Рингач. Річка Прут (ліва притока Дунаю) в цих межах протікає в широкій долині з терасовими схилами, добре розвиненою заплавою [18. С. 74]. З кількісних показників гідромережі черняхівських старожитностей басейну Пруту простежено їхнє тяжіння до чотири-, дво- і тричленної мережі, що є свідченням процесів внутрішньої колонізації міжрічкових рівнинних місцевостей з родючими ґрунтами. Подібна тенденція зберігається і в разі загального кількісного аналізу гідромережі черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття: більше третини черняхівських пам'яток належить до чотиричленної гідромережі і майже стільки ж – до тричленної. Розподіл селищ за порядком допливів засвідчив глибину проникнення черняхівських поселень по гідромережі та освоєння вододільних просторів. Важливо зазначити, що більшість потужних басейнів є азональними, тобто проходять у течії через різні за властивостями та виглядом ландшафти і фізико-географічні області. Це позначилося на конфігурації та потенціалі відповідних ділянок і регіонів заселення. Головною тенденцією тут є щільніше та кількісно потужне заселення лісостепових ділянок Львівського, Бурштинського та Галицького Опіль, терасових лісостепових районів Прут-Дністерської рівнини і більш розріджене в межах горбогірно-лісових ландшафтів Розточчя, Давидівського пасма, горбистих лісових районів Прут-Дністерського межиріччя.

Отже, дослідження просторово-територіальних зв'язків черняхівських старожитностей верхів'їв Дністра і Пруту на мікро-, мезо- та макрорівні за такими параметрами, як топографія, площа культурного шару, інтервальність між поселеннями, гідромережа, засвідчило, що функціонування селищ цієї археологічної культури було якнайтісніше пов'язане з природним середовищем, яке їх оточувало. Якісні та кількісні зрушення в системі заселення культури та її територіальній організації значно залежали від впливу природного середовища.

Реконструкції просторово-територіальних зв'язків тієї чи іншої археологічної культури дають змогу не лише залучати природні умови на рівні формування джерельної бази, а й розглядати палеогосподарські властивості природного середовища і виділяти традиції природокористування населення в межах природних зон всієї території й окремих регіонів, визначати роль конкретної ландшафтної ситуації у формуванні палеогосподарського районування. З огляду на це в сучасних дослідженнях важливого значення надають локалізації поселень щодо природного середовища на всіх таксономічних рівнях і на всій території культур, які вивчають, тобто географічну структуру археологічних культур розглядають у кількох аспектах: фізико-географічних особливостях районування культури загалом, природно-територіальних особливостях її локальних груп та ландшафтних особливостях на рівні місцевостей, урочищ (або їхніх сполучень) для окремо взятих пам'яток.

Територія Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття є в межах ландшафтної зони Західного Лісостепу [10. С. 50–52]. Її утворюють дві фізико-географічні області – Опілля та Розточчя і Прут-Дністерське межиріччя. Відповідно, ці області поділяють на природні райони, ландшафти, місцевості, урочища, фації. Саме в межах фацій–ландшафтів отримуємо характеристику географії окремих поселень. Крім того, зазначимо, що характеристику географії території, яка зайнята однією або кількома культурами, отримуємо на підставі одиниць фізико-географічного районування, вона відповідає трьом окресленим таксономічним рівням: окрема пам'ятка – урочище, місцевість – мікрорівень; група пам'яток – природно-територіальний район – мезорівень; археологічна культура – фізико-географічна область (іноді їх може бути дві–три) – макрорівень.

Аналіз околиць поселень починають з виділення конкретної території, на якій відбувалася господарська діяльність населення. Звичайно, чим далі людина відходила від свого житла, тим більше енергії потрібно було їй витратити для здобування ресурсів. Тому під час визначення економічної зони функціональних центрів треба розуміти, що з віддаленням від жител інтенсивність експлуатації навколишніх територій зменшується. Як довів Е. Хігс [27. Р. 223–284] та інші дослідники, для осілого землеробського населення затрати на експлуатацію території досягають неприйнятних розмірів уже на відстані однієї години ходу від житла. Іншими словами, на рівному рельєфі економічна зона населеного пункту повинна мати вигляд круга з радіусом близько 5 км [28. Р. 61–66]. Отже, прирічкова територія, що прилягала до поселення, визначена як його ресурсна зона – територія навколо поселення на відстані, яку легко подолати пішки (до 3–5 км в одну сторону), звідки жителі отримують основну масу життєво важливих ресурсів [9. С. 95]. Чим ближче до оселі було те чи інше господарське угіддя, тим інтенсивніше його використовували, тобто воно перебувало у безпосередньому використанні. Очевидно, що реальні обриси ресурсних зон не були геометрично правильним колом, а в кожному конкретному випадку залежали від розмірів і конфігурації урочищ, рельєфу, структури обводнення, розмірів і форми самого поселення.

Характеристика ресурсних зон поселень потребує використання великомасштабних карт. Проте спеціальні ландшафтні карти відповідного таксономічного рівня для регіону, куди належать території Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття, фахівцями ще не створені, тому пропонуємо власну спробу відновлення палеоприродних умов пам'яток черняхівської культури на підставі ґрунтового покриву. Ми приймаємо, що ґрунтовий покрив – це ключ до відновлення ландшафтних систем господарства і є так званим дзеркалом ландшафту [14. С. 6]. Подібну методику свого часу використали ґрунтознавці М. М. Шкварук та М. І. Делеменчук, створивши таблицю агроґрунтових районів Лісостепу України. На підставі ґрунтових комплексів вони відновили характер ландшафтів, що їм відповідав [26. С. 226–227]. У разі характеризування ландшафтів Львівської обл. К. І. Геренчук пропонував створювати уявлення про їхню структуру за співвідношенням ґрунтів різного типу [17. С. 114, 115, 117, 121, 122].

Оцінка ступеня безпосереднього використання ґрунтів можлива лише на підставі картографічної сукупності окремих ресурсних зон населених пунктів. Зазначимо, що

в ґрунтознавстві є класифікація ґрунтів. Сьогодні вона охоплює таку систему таксономічних одиниць: тип, підтип, рід, вид, різновид і група [26. С. 179].

На нашу думку, для характеристики географії поселень другої чверті I тисячоліття н.е. Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття доцільною і достатньою є класифікація ґрунтів на типи і підтипи. Наприклад, у генетичний тип об'єднано ґрунти з однаковою будовою профілю, з однотипним ґрунтоутворним процесом, який розвивається в однотипних біологічних, гідрологічних і кліматичних умовах (наприклад, дерново-підзолисті, сірі опідзолені, чорноземи тощо) [26. С. 179]. За ступенем розвитку ґрунтового процесу виділяють підтипи ґрунтів (наприклад, сірі опідзолені ґрунти поділяють на ясно-(або світло-)сірі, власне сірі та темно-сірі) [26. С. 180].

Аналіз ресурсних зон поселень засвідчує, що селища, як звичайно, були розміщені в зонах стику кількох типів ґрунтів і кількох окремих підтипів. Зокрема, у зоні безпосереднього використання черняхівські поселення оточені ґрунтами двох–п'яти підтипів. До цієї зони належали дерново-підзолисті, ясно-сірі опідзолені, сірі опідзолені, темно-сірі опідзолені ґрунти, чорноземи опідзолені, чорноземи глибокі малогумусні, лучно-чорноземні, чорноземно-лучні, лучні, лучні та дернові карбонатні, лучні опідзолені, лучно-болотні та дернові ґрунти. З огляду на характеристику кожного з цих підтипів можна стверджувати, що різноманітність ґрунтових відмін у ресурсних зонах селищ була зумовлена необхідністю мати поблизу поселення різноякісні аграрно-тваринницькі окультурені угіддя, наприклад, ділянки для землеробства на темно-сірих опідзолених, чорноземах опідзолених тощо та пасовища на лучних, лучно-болотних, болотних ґрунтах.

Важливим також є аналіз зон опосередкованого використання поселень черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття. Завдяки йому з'ясовано, що вони репрезентовані двома–сімома підтипами ґрунтів. Отже, у зонах опосередкованого використання кількість підтипів ґрунтів збільшена, зокрема більша частка сірих та ясно-сірих ґрунтів, в окремих випадках – дерново-підзолистих. Ці підтипи поширені на середніх і високих терасах (четверта–сьома) і в доагрикультурні часи були вкриті смереково-буковими і дубовими лісами. Як бачимо, до зони опосередкованого використання належали підтипи ґрунтів, характерні риси яких можуть свідчити про промислову діяльність населення, що проживало поблизу них.

У ресурсних зонах черняхівських пам'яток є ґрунти з різними властивостями. Це означає, що вони мають також різну геологічну підоснову, рельєф, клімат і поверхневі води, рослинність. Ці компоненти природи перебувають у закономірному зв'язку і взаємній зумовленості, утворюючи природні комплекси, які й називають географічними ландшафтами. Отже, співвідношення ґрунтів різного типу в межах ресурсних зон черняхівських поселень дають уявлення і про структуру ландшафтів, які були зайняті черняхівськими пам'ятками. Черняхівці у першій половині III–на початку V ст. заселяли рівнинні або злегка горбисті й хвилясті місцевості заплавного, надзаплавно-терасового, карстово-лощинного, схилового, плакорного типів з долинно-балковим рельєфом і лесовими суглинками, вкритими закономірним чергуванням масивів широколистяних лісів (дібров або дубово-грабових) на схилах та лучних степів на плоских межиріччях з переважним поширенням темно-сірих опідзолених ґрунтів та опідзолених чорноземів.

Обов'язковою є наявність невеликої річки або струмка. Помірні кліматичні умови створювали позитивні чинники передусім для економічного розвитку населення. Такі умови проживання носіїв черняхівської культури підтверджені й просторово-територіальними характеристиками: мікротопографія поселень – розташування пам'яток на прирічкових територіях, топографічно не відокремлених від рельєфу ділянках, на стику струмка і більшої водної артерії, на підвищеннях у заплаві річки; хронологія поселень, площа та потужність культурного шару свідчать про активну та тривалу життєдіяльність населення на одному місці; відстань між окремими сусідніми поселеннями, що зрідка перевищувала 1–2 км, а також характер гідромережі засвідчують тривалу поселенську традицію та опанування міжрічкових просторів.

Поряд з цим екологічна ніша пам'яток досліджуваного регіону засвідчує різні господарсько-культурні типи (ГКТ), структура яких зумовлена відмінностями ресурсних зон.

Насамперед варто виділити ГКТ, головними рисами якого є землеробство та пов'язане з ним скотарство. Прикладом такого господарсько-культурного типу може бути Дем'янівське гніздо слов'янських поселень у басейні Гнилої Липи, до якого ми зачислили селища Бурштин-II, Бовшів-II, III, Дем'янів-II, III, Коростовичі-I, II, VII, Лучинці, Куропатники-III, Озеряни-I і II. За характером їхніх ресурсних зон безпосереднього та опосередкованого використання видно, що головними ґрунтами в них були темно-сірі опідзолені, чорноземи опідзолені, чорноземи глибокі малогумусні, чорноземно-лучні, лучно-болотні та болотні. Крім того, екологічну нішу зазначеного гнізда черняхівських поселень характеризують ландшафти прирічкового походження, найважливішими ознаками яких є рівнинний рельєф заплави та хвилястий рельєф нижнього ярусу терас (першої–третьої), ускладнений розлогими балками і долинами приток; заплави досить широкі, вкриті лучно-болотною рослинністю, на нижніх терасах Гнилої Липи (перша і друга) поширена лучна різнотравна рослинність, на третій і четвертій у доагрикультурні часи панували діброви та різнотравно-злакові луки. Клімат цього мікрорегіону визначено як помірно континентальний з середньорічною температурою +7,1 °С, достатньо зволожений (611 мм за рік), тривалість вегетаційного періоду становить 212 днів [20. С. 9–10].

Наведені вище риси природного середовища, що окреслюють екологічну нішу Дем'янівського гнізда черняхівських поселень, дають змогу створити узагальнену характеристику його потенційних палеогосподарських угідь. Наприклад, лесові рівнини з темно-сірими лісовими ґрунтами середнього і легкого механічного складу після вирубування на них дібровних лісів могли слугувати угіддями для лісопольового перелогу, місцями – для грубих пасовиськ. Лесові хвилясті рівнини з різновидами чорноземних ґрунтів, укриті лучною рослинністю, іноді з широколистяними перелісками, – потенційно орні угіддя і водночас гарні пасовища й сіножаті. Заплави Гнилої Липи треба інтерпретувати як випаси і сінокоси. Однак в умовах порівняно сухішого клімату в пізньоримському часі гідроморфні заплавні ґрунти могли бути придатними і для вирощування овочів.

Отже, ґрунтовий та ландшафтний аналізи засвідчують, що є всі підстави трактувати землеробство Дем'янівського гнізда поселень як орне. На нашу думку, на цих

селищах була поширена практика розчищення лісових ділянок для орного землеробства. Потенційні орні угіддя спочатку очищали від лісової рослинності за допомогою вогню. Далі ґрунт обробляли орними знаряддями. На думку етнографів, найпридатнішими для такої системи землеробства були лісові ділянки на рівній підвищеній площі з так званим дубровним чи чорнолісним ґрунтом (сірим лісовим. – *Н.С.*), порослі мішаним, не менш ніж піввіковим лісом листяних порід з переважанням дуба, оскільки з нього можна було випалити багато попелу, а опадання листя збільшувало зміст гумусу в ґрунті [15. С. 51]. Однак таку практику не можна вважати вирубною системою землеробства, характерною особливістю якої була короткочасна експлуатація звільнених від лісу ділянок, після чого вони знову заростали лісом. У цьому випадку звільнена від лісу ділянка перетворювалася в орне поле, яке обробляли вже постійно. Це була не вирубна система землеробства, а засіб вивільнення лісових площ для орного землеробства [11. С. 114]. Для означення такої системи землеобробітку можна використати термін “лісопольова система”. До комплексу аграрних угідь належать також городницькі ділянки, що розташовані близько до селищ, зручні для удобрення і які займали притерасні схили та ділянки ближньої заплави. Такий характер землеробської діяльності мав би передбачати застосування орних знарядь.

В археологічній літературі вже доведено, що черняхівські племена не застосовували плуга в класичному розумінні цього терміна [12. С. 3–11]. Натомість використовували рала із залізними наральниками і череслами [13. С. 29–40]. На жаль, на пам’ятках Дем’янівського гнізда поселень землеробських знарядь подібного типу не виявлено. Зате вони відомі на поселенні Ріпнів-II із суміжної території Західного Побужжя. Виконаний нами аналіз ґрунтів ресурсної зони цього поселення, ландшафтних особливостей його розташування [19. С. 255–256] дає підстави вважати, що тут існувала аналогічна до дем’янівської лісопольова система землеобробітку. Відповідно, коректним є притягнення віднайдених там свідчень використання знарядь плужного типу – наральника та чересла. Наральник має “клиновидну довгасту лопать з асиметрично зрізаними кінцями і помірно загостреним кінцем. Зверху закінчується втулкою зі загнутими до середини кінцями” [3. С. 107–108]. Довжина ріпнівського наральника становить 9,3 см, розмір найбільшого розширення – 6,6 см. За класифікацією Ю. Краснова, подібні знаряддя належать до типу вузьколезових [13. С. 91–93]. Чересло віднайдене на долівці господарської споруди; це масивний ніж з гострим вістрям для розсікання ґрунту і довгим, прямокутним у профілі масивним череном, який прикріплювали до плуга. Довжина черена сягала 22 см, ширина – 2,7–9,3, товщина – 1,7 см [2. С. 244–245]. Дослідник Ріпнівського поселення В. Д. Баран зауважив, що два згадані вище землеробські знаряддя віднайдені в різних частинах поселення, навіть на різних берегах р. Рудки і, відповідно, не могли належати одному орному знаряддю [3. С. 108].

Схарактеризовану вище модель землеробської діяльності підтверджують і незначні артефакти: три серпи, дві залізні коси з поселень Бовшів-II та Дем’янів, фрагмент зернотерки із селища в Куропатниках, чотири великі уламки жорнових каменів з Дем’янова-II [4. С. 29–30, 33].

В археологічній літературі зазначено також, що на черняхівському поселенні Бовшів-II віднайдено залишки зерен пшениці, ячменю, проса [3. С. 124]. Однак спе-

ціальних палеоботанічних аналізів за матеріалами цього селища не проводили. Нема сьогодні й палеоботанічних спектрів із пам'яток черняхівської культури з суміжних територій з подібними фізико-географічними характеристиками.

Друга група палеогосподарських угідь Дем'янівського гнізда поселень пов'язана з функціонуванням приселищного скотарства. Osteологічні залишки виявлено на всіх стаціонарно досліджуваних поселеннях згаданого вище гнізда пам'яток. Матеріали із селища Бовшів-II проаналізовано професором Львівського державного лісотехнічного університету В.А. Татариним і опубліковано В.Д. Бараном [3. С. 125–126]. Відповідно до виконаних аналізів, найбільшу частку домашніх тварин на поселенні у Бовшеві-II становили велика рогата худоба та свині (по 36,4 %), приблизно 18,2 % – дрібна рогата худоба, 9 % – коні.

У літературі є різні інтерпретації пасовищних угідь відповідно до того чи іншого виду домашніх тварин. Наприклад, для великої рогатої худоби оптимальними природними випасами є заплавні заливні луки та болота, для свиней – лісоболотні тинисті місцевості з пухким ґрунтом у широколистяних лісах або на болотно-заплавних островах, для овець і кіз – лучні суходоли з низьким та рясним травостоєм, для коней – суходільні степові луки. Худобу випасали також на аграрних угіддях – поживній стерні, цілині [22. С. 106]. Лісові угіддя використовували під випаси, сіножаті та для заготівлі зимового, так званого гіллячкового корму [5. С. 45, 239]. Отже, пасовищний фонд поселень поблизу с. Дем'янова відповідає аналізу osteологічних матеріалів, тобто потенційні тваринницькі угіддя в межах ресурсних зон зазначених поселень якнайліпше підходили для розведення великої рогатої худоби та свиней.

Лісові, болотно-заплавні, річкові, лучні ландшафтні ділянки в межах конкретних ресурсних зон могли бути і потенційними промисловими угіддями – мисливськими (засвідчені osteологічними залишками дикого кабана, оленя, козулі, лося, вовка, ведмедя, лисиці, тетерева, рябчика), лісових промислів, збиральницькими, рибальськими (на поселенні Бовшів-II віднайдено залишки рибацької луски). Відповідно до місцевих умов і ресурсів, у їхніх межах були угіддя, які постачали паливну і будівельну сировину для промислово-ремісничої діяльності та побутових потреб.

Черняхівське населення Дем'янівського гнізда, опанувавши найродючіші ґрунти в межах потенційно обраних для господарювання ландшафтів, які щонайменше півтисячоліття практично не обробляли, тривалий час проживало на одному місці, що підтверджує хронологія поселень – від середини III до кінця IV–початку V ст. н. е. [4. С. 43–44] – і потужний культурний шар. Окрім орного землеробства, займалися, ймовірно, городництвом. Значне місце також посідало осіле присадибне скотарство. Отже, можемо констатувати комплексну модель господарства на черняхівських поселеннях у басейні Гнилої Липи.

Подібні господарсько-культурні типи віднайдено в тих екологічних нішах, де для цього були відповідні ландшафтні умови. Як засвідчило картографування ресурсних зон черняхівських селищ, у досліджуваному регіоні це явище може бути притаманним не лише на мікро- (Карачинівсько-Домажирівське гніздо поселень у басейні р. Верещиця, Ріпнівське гніздо поселень на суміжній території Західного Побужжя та ін.), а й мезорівнях (пам'ятки в межах Львівського, Бурштинського, Галицького Опіля та ін.).

Можливо, що в тих лісостепових районах (Заставнівському карстовому степовому, Припрутському терасовому лісостеповому), де великі площі займали чисті степові ділянки, була і перелогова система землеобробітку.

Яскравим прикладом іншого господарсько-культурного типу черняхівського населення Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття, зумовленого особливостями ресурсної зони, може слугувати спеціалізований чинбарський комплекс поблизу села Добринівці [7. С. 286–304]. Цей комплекс міг функціонувати лише в тій місцевості, де були необхідні природні умови для масового вирощування великої і дрібної рогатої худоби (луки, світлі букові ліси з галявинами тощо) та інгредієнти, які використовують під час обробки шкур (виходи вапняку і гіпсу, широколистяні дубові, грабові та акацієві ліси, водонепроникні верхні прошарки ґрунту, тобто глей, у яких можна було споруджувати ями-чани, а також достатня кількість проточної, здебільшого, джерельної води) [7. С. 289–297], іншими словами, – умови, необхідні для спеціалізованого чинбарського ремесла. Звичайно, у подібній ситуації головне місце в господарській діяльності мешканців поселення чи гнізда поселень посідав саме такий вид діяльності. Готові шкури, напевно й були продуктом обміну для громади чи навіть декількох громад як у племені, так і за його межами.

Ландшафтно мікрорайон, де відкрито чинбарські комплекси, розташований на західній периферії Хотинської височини у місцевостях горбисто-пасмових ерозійно-зсувних височин [18. С. 122]. Ці ландшафти якнайліпше придатні передусім для ведення скотарства. В аналогічних природних умовах перебували й інші поселення черняхівської культури Прут-Дністерського межиріччя (наприклад, Горішні Шерівці, Малий Кучурів-I, II, Чорнівка-Ia та ін.). Характеристики їхніх ресурсних зон дають підстави вважати, що господарсько-культурний тип окресленого мікрорегіону ґрунтувався на приселищному скотарстві. Можливо, у майбутньому стаціонарні археологічні дослідження дадуть необхідні артефакти, які підтвердять ці припущення.

Від характеру ресурсних зон, зокрема сировинної бази, залежали й культивовані ремесла черняхівської культури. Особливість екологічної ніші Свіржського поселення, яке його дослідник В. М. Цигилик, трактує як спеціалізований виробничий центр з виготовлення кружальної кераміки для продажу за межі селища [24. С. 41], та, що воно розташоване в таких ландшафтних умовах, де переважають горбогірні масиви Перемишлянського горбогір'я. Тут у найближчому оточенні є виходи “керамічних” глин (сировина для виготовлення керамічного посуду) та букові ліси – паливний матеріал, за допомогою якого досягали необхідного температурного режиму під час випалювання посуду в гончарних печах. Однак треба пам'ятати, що певне місце на поселенні у Свіржі посідало і землеробство. Про це свідчать, по-перше, характер ґрунтів ресурсної зони поселення, дві третіх якої становлять темно-сірі опідзолені, а також сірі опідзолені, чорноземи опідзолені, чорноземи глибокі малогумусні та низинні торфовища, по-друге, “залишки жорнової споруди”, виявлені під час розкопок 1979 р. [24. С. 36]. Можливо, що її використовували для розмелювання зерна.

Наведені приклади господарсько-культурних типів черняхівської культури добре відображають залежність господарської діяльності населення черняхівських селищ від особливостей природних умов, у яких вони перебували. До археологічних джерел

інформації (археологічна карта пам'яток, нечисленні види артефактів – залишки знарядь праці, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом, викопні залишки зерна, його відбитки і відтворювані на цій підставі палеоботанічні спектри окремих пам'яток, рештки кісток тварин, що походять з об'єктів та культурного шару) сьогодні додано екофакти – потенційні аграрні угіддя в межах ландшафтів ресурсних зон населених пунктів і відтворювані поетапні спектри ландшафтного освоєння. Ці ознаки і творять комплекс з археологічних та археолого-палеогеографічних джерел.

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983.
2. *Баран В. Д.* Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957–1960 гг.) // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – 1964. – № 116. – С. 213–252.
3. *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.
4. *Баран В. Д., Гонкало О. В.* Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2005.
5. *Вакулюк П. Г.* Ліс і людина. – К., 1989.
6. *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – К., 1972.
7. *Войнаровський В.* Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // *Зап. НТШ. Праці археол. комісії.* – 1998. – Т. 235. – С. 286–304.
8. *Геренчук К. І., Койнов М. М., Цись П. М.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів, 1964.
9. *Гуляев Б. И.* Проблемы изучения древних поселений в археологии: социологический аспект // *Проблемы теории и методики в современной археологической науке.* – М., 1990. – С. 94–103.
10. *Денисюк Г.* Лісополе України. – Вінниця, 2001.
11. *Довженко В. Й.* Землеробство Древньої Русі. – К., 1961.
12. *Краснов Ю. А.* К вопросу о существовании плуга у племён черняховской культуры // *Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР.* – 1971. – Вып. 128. – С. 3–11.
13. *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987.
14. Ландшафтне земледіліє (вопросы теории, методики исследований, проэктирования и агрономического мониторинга ландшафтных систем земледіліє) / Под общ. ред. Г. А. Ромененко, А. К. Калигинова. – М., 1994.
15. *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991.
16. *Природа Івано-Франківської області / За ред. К. І. Геренчука.* – Львів, 1973.
17. *Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука.* – Львів, 1972.
18. *Природа Чернівецької області / За ред. К. І. Геренчука.* – Львів, 1978.
19. *Стеблій Н.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // *Нові технології в археології.* – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
20. Технічний звіт по коректурі матеріалів крупномасштабного обстеження господарств радгоспу “Бовшівський” с. Бовшів Галицького району Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ, 1991.
21. *Тимощук Б. А., Винокур И. С.* Памятники эпохи полей погребений на Буковине // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* – 1962. – Вып. 90. – С. 73–77.
22. *Томашевський А. П.* Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993.
23. *Томашевський А. П.* Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).* – К., 2003. – С. 63–69.

24. Цигилик В. М. Про локальні особливості черняхівського поселення в селі Свірж // *Studia Archaeologica*. – 1993. – №1. – С. 35–42.
25. Шишкін Р. Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I–V ст. н. е.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
26. Шкварук М. М., Делеменчук М. І. Ґрунтознавство. – К., 1976.
27. Higgs E. S. Site catchment analysis: a consise guide to fiold methods // *Palaeoeconomy*. Cambridge: University Press, 1975. – P. 223–284.
28. Jarman M., Vita-Finzi C., Higgs E. S. Site catctment analysis in arhaeology // *Men, Settlement and Urbanism*. – Duckworth, 1972. – P. 62–66.
29. Roper D. C. The method and theory of site catctment analysis: A review // *Advances in Archaeological Method and Theory*. – New-York, 1979. – Vol. 2. – P. 119–140.

THE GEOGRAPHY OF SETTLEMENTS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (AS BASED ON THE MATERIALS OF THE CHERNYAKHIV CULTURE OF UPPER PODNISTERYA AND UPPER POPRUTTYA)

Nataliya Stebliy

*Ivan Franko National University of Lviv
Archaeology Museum,*

The dependence between the population system of Chernyakhiv culture and physical and geographical peculiarities of the area where it was spread is traced on the basis of the so-called ecological approach. The author describes the ecological and economic situation of the Chernyakhiv population of Upper Podnisterrya and the Upper Popruttya and demonstrates how the peculiarities of the resource zone of a settlement defined the type of its economic activity.

Key words: Chernyakhiv culture, ecological approach, population system, landscape, resource zone, ecological niche, economic and cultural type.

Стаття надійшла до редколегії 02.02.2007
Прийнята до друку 10.03.2007